

הברכה האמצעית של עמידת ליל שבת במנהג התפילה האיטלקי

גפריאל רוני

לברכה האמצעית [קדושת היום¹] של מעריב לליל שבת ידועות שתי נוסחאות. האחת היא זו הפותחת במילים 'אתה קדשת', ורווחת בגרסאות שונות ברוב הסידורים המקובלים כיום, והאחרת ששרדה בנוסח בני רומי בלבד, הפותחת במילים 'מאהבתך שאהבת אותנו'. הנוסח 'אתה קדשת' מתחבר לפרשת ייכולו¹ או לפסוק האחרון שבה²; לעומת זאת, לפי הנוסח 'מאהבתך' במתכונתו המקורית אין נאמרים פסוקי תורה במעריב של ליל שבת.³ גם במנהג האיטלקי עבר הנוסח גלגולים שונים. להלן נסקור את השינויים שחלו בנוסח זה - מן המקורות הקדומים ועד המקובל כיום, וננסה להבין את הסיבות שגרמו להם.

1. ברי ב א-ג.

2. ראה טור או"ח, רס"ח א.

3. על שני הנוסחים ותולדותיהם ראה בהרחבה אצל נפתלי וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 316-319; יצחק [אריק] זימר, עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 123-131; עזרא פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 22.

רבי צדקיה הרופא מתייחס ב'שבולי הלקטי' לשני הנוסחים, ואלו דבריו:

יש מקומות שנוהגין לומר בתפילת לחש אתה קידשת ויש בה ויכולו, ומנהגנו לומר ומאהבתך כדאיתא בתוספתא דברכות: אמר ר' אלעזר ביר' צדוק אבא היה מתפלל תפילה קצרה בלילי שבת ומאהבתך. ואפילו אותם שאומרים ויכולו בתפילת לחש נהגו לאומרו עוד בקול בציבור עם ברכה אחת מעין שבע [שבולי הלקט, עמי סו].⁴

מדברי בעל 'שבולי הלקטי' משתמע, כי דיי לומר ויכולו בליל שבת פעם אחת, בתפילת הלחש או לאחריה, ואכן מנהג קהילתו, קהילת רומי, הוא לומר פרשה זו רק אחרי התפילה. עם זאת הוא מציין, שגם הנוהגים לומר ויכולו בתפילת לחש, נוהגים לחזור עליה לאחר מכן למרות שכבר אמרוה.

בעקבותיו הולך גם בעל 'תניא רבתי', רבי יחיאל ברבי יקותיאל מן הענווים:⁵

מנהגנו לומר בתפילת לחש ומאהבתך כדאיתא בתוספתא דברכות אמר ר' אלעזר בר' צדוק אבא היה מתפלל תפילה קצרה בלילי שבת והיא מאהבתך [תניא רבתי, עמי יג].⁶

שכטר⁷ מציין, שבמהדורות הישנות יותר של סידור התפילה האיטלקי מופיע 'ומאהבתך' בלבד, ללא פרשת ויכולו. גם דניאל גולשמידט, המתאר

4. מהדורת שמואל קלמן מירסקי, ניו יורק תשכ"ו, עמי 285.

5. על הקשר בין תניא רבתי לבין שבולי הלקט ראה ישראל משה תא שמע, שבולי הלקט וכפיליו, איטליה יא [תשנ"ה], עמי לט-נא.

6. ירושלים תשכ"ג, עמי 38.

7. Studies in Jewish Liturgy, Philadelphia 1930 pp. 60.

את מנהג התפילה האיטלקי, מציין רק את 'מאהבתך' ומעיר:⁸ 'מחזור רומא הוא המנהג היחיד ששמר נוסח זה, שהיה נהוג אצל הגאונים... בשאר המנהגים בא במקומו אתה קדשת.'⁹

אולם קביעתו של וידר, לפיה 'כל מקום שאתה מוצא שתי נוסחאות שונות מתחרות זו בזו, לא יימלט שלא תמצא תרכובת של שתיהן במקום מן המקומות',¹⁰ נכונה גם לענייננו. כבר בתקופה קדומה פעל כאן הכלל 'הלכך נימרינהו לתרווייהו',¹¹ ואמירת 'ויכולי' חדרה גם למנהג איטליה, אמנם לא אחרי 'מאהבתך', כמו שהוא ב'אתה קדשת', אלא לפניו; ואף שהמנהג המקובל היה לומר 'ויכולי' רק לאחר העמידה, היו שהכניסוהו לתפילת הלחש. בעל 'סדר חיבור ברכות' מציין מנהג זה ומעיר: 'ויש שמתחילין ויכולו אחר האל הקדוש כשמתפללין בלחש ואומר ויכולו כולו... ומאהבתך כולו'.¹²

עדות לאמירת 'ויכולי' בתוך העמידה מצויה גם בספר 'מנהג טוב':

מנהג טוב לקדש ויכולו על הכוס מעומד עד אשר ברא ה' לעשות. ומצאתי כתוב משם רבנו קלונימוס מרומאה ממשפחת קלונימוס, יחיד ששכח ולא אמר ויכולו בעמידה בבית הכנסת יאמר אותו על הכוס בעמידה. והטעם בעבור שהוא הגדת עדות וכת' ועמדו שני האנשים וגומר, ע"כ. מכאן שאנו אומרים ויכולו על הכוס כדי שיאמי' בליל שבת ג' פעמים כמו שאמרו רבות' כל האומר ג' פעמים ויכולו בליל שבת כאילו נעשה שותף להקב"ה במעשה בראשית והרי כמעיד שהקב"ה ברא עולמו בששה ימים ונח בשביעי. א"כ צריך לומר בעמידה כי כך חובה אותו שעל הכוס כאותו שבבית הכנסת מדאמי'

8. מבוא למנהג בני רומא, תל אביב תשכ"ו, עמ' 88.

9. גולשמידט, שם הערה 57.

10. וידר שם עמ' 70.

11. ראה פליישר שם הערה 17.

12. ראה וידר, שם עמ' 317.

רבי קלונימוס ז"ל [מנהג טוב, עמי' לה].¹³

אם דבריו של רבי קלונימוס¹⁴ נמסרו כאן כלשונם ממש, וכוונתו במילים ביעמידה בבית הכנסת אינה למצב גוף, אלא לתפילת עמידה, ואם אכן הוא מתאר את מנהג רומי, ולא מנהג שראה במקום אחר,¹⁵ הרי שלפנינו העדות הקדומה ביותר לאמירת 'ויכולו' בתפילת לחש במנהג התפילה האיטלקי.

הצגת האפשרות של שכחת האמירה בבית הכנסת מלמדת, כי מדובר בקטע הנאמר ביחידות, כנראה בתפילת לחש. לפי זה, בתקופת רבנו קלונימוס לא נהגו לומר 'ויכולו' בליל שבת אלא פעם אחת בלבד - בתפילת הלחש; בציבור היא לא נאמרה כלל, ואילו בקידוש אמרה רק מי ששכח לעשות כן בעמידה. כפי שראינו, גם בעל 'שבולי הלקטי' סבור, כי מן הדין דיי לומר 'ויכולו' פעם אחת, אולם לא בתפילת לחש ביחיד, אלא לאחריה בציבור. ניתן לשער, כי במנהגה של קהילת רומי חלו תנודות. בזמנים מסוימים, כמו בזמנו של רבי קלונימוס, נהגו לומר 'ויכולו' בתפילת הלחש, ואילו בזמנו של בעל 'שבולי הלקטי' אמרו זאת לאחר התפילה. ברם כאמור לעיל, ייתכן גם כי מנהג רומי הוא זה המובא ב'שבולי הלקטי', ואילו רבי קלונימוס מתאר מנהג שראה באשכנז. מכל מקום, מסקנתו של בעל 'מנהג טוב' לפיה יש לומר 'ויכולו' ג' פעמים בליל שבת אינה עולה מתוך דבריו של רבי קלונימוס, אלא שאובה מתורתם של חכמי צרפת ואשכנז, שעליה מבוסס חלק חשוב מחיבור זה.¹⁶ בתקופה מאוחרת יותר נשמעים רמזים

13. מהדורת מאיר צבי וייס, בודפשט תרפ"ט, עמ' 228.

14. הכוונה, כנראה, לרבי קלונימוס ב"ר שבתאי איש רומי. אם אמנם כך, הדברים חוזרים למאה האחת עשרה.

15. כדי להגיע למסקנה ברורה יותר בעניין זה יש לברר, האם דרכו של רבי קלונימוס הייתה לרשום את מנהגי קהילת רומא דווקא או שמא נהג להודיע בכתביו גם על מנהגי קהילות אחרות שבהן שהה, והדברים עודם טעונים בדיקה.

16. על מקורותיו של 'מנהג טוב' ראה בהקדמת מאיר צבי וייס למהדורת 'מנהג טוב', עמ' 218. למקורו של מנהג אמירת 'ויכולו' ג' פעמים, ראה הרב יששכר יעקבסון, נתיב בינה, תל אביב תשכ"ח, כרך ב עמ' 98.

לפולמוס בין תומכי הנוסח הישן 'ומאהבתך' לבין תומכי הנוסח 'אתה קדשת'.

בסידור 'קמחא דאבישונא' נמצא הנוסח 'ומאהבתך' בלבד במתכונתו המקורית ללא 'ויכולו'. בעל 'קמחא דאבישונא', רבי יוחנן טריוויש, מכיר בקשיים שמעורר נוסח זה, אולם לדעתו, יש להמשיך במנהג האבות ולשמרו:

ומנהגנו לומר בתפילת לחש ומאהבתך כדאיתא בתוספתא דברכות אמר רבי אלעזר ברבי צדוק אבא היה מתפלל תפילה קצרה בלילי שבתות והיא מאהבתך.¹⁷ אמנם קשה לי המחבר שראיתי התוספתא והיא גבי המהלך במקום סכנה גדודי חיות ולסטים והוא כנגד התוספות¹⁸ והמרדכי¹⁹ והטור²⁰ והרמב"ם²¹ וכל הפוסקים ובפרט כי יש להם ליסמך במדרש שאומרים ויכולו כמו הבי' עדים מעידים על בריאת העולם ועל זה נאמר: וסר עוונך משום דכתיב אם לא יגיד ונשא עוונו,²² ולכן על פי המדרש כשהוא אומר ויכולו, המלאך מניח ידו על ראשו ואומר וסר עוונך.²³ ועוד אמר כל המתפלל ואומר ויכולו כאילו נעשה שותף לקדוש ברוך הוא במעשה בראשית שנאמר ויכולו אל תקרי ויכולו אלא ויכלו.²⁴ ויש לדחות ולומר שהלועזים סומכים על ויכולו שאומר הש"ץ בציבור אחר התפילה, ולנוסח אתה קידשת איתא שפיר שרמזו בשלוש תפילות קדושים ברכה ויחוד שרומזים לכנסת ישראל שהיא בת זוגו, ואנו אין לנו אלא מנהג אבות תורה היא

17. יש לתת את הדעת על כך שקטע זה הוא ציטוט מיתניא רבתי. ספר זה נכתב גם הוא כפירוש לסידור [ראה ישראל פיינטוד, מסורות ונוסחאות בתלמוד, רמת גן תשמ"ה, עמ' 33-51], ואין פלא, שבעל 'קמחא דאבישונא', המודיע בהקדמתו כי חיבורו מבוסס ברובו על יצירות קדומות, עושה בו שימוש.

18. פסחים קו ע"א.

19. שם לו ע"ב.

20. או"ח רסח א.

21. דניאל גולדשמידט, סדר תפלה של הרמב"ם על פי כתב יד אוקספורד, ירושלים תשי"ט, עמ' 202.

22. ראה אבודרהם השלם, מהדורת ר' שמואל קרויזר, ירושלים תשכ"ג, עמ' קמז.

23. לפי בבלי שבת קיט ע"ב.

24. ראה שם.

ונהרא נהרא ופשטיה.²⁵

יש לשים לב לכך שבעל 'קמחא דאבישונא' אינו מכיר באפשרות של צירוף אמירת 'ויכולו' ל'מאהבתך'. לשיטתו, אמירה זו ייחודית לנוסח 'אתה קדשת'. ממילא הדיון בשאלת הנוסח טומן בחובו גם דיון בשאלת אמירת 'ויכולו' בתפילת הלחש. באשר לאמירת 'ויכולו' הוא סבור, כי 'הלועזים' מסתפקים באמירתו אחר התפילה, למרות שאז הוא נאמר [כפי המנהג שכנראה רווח אז בקהילות אלה] בפי הש"ץ בלבד. יש מקום להנחה, לפיה המעלות הנמנות כאן לטובת הנוסח 'אתה קדשת' הן טענות שהשמיעו תומכי המנהגים האשכנזי והספרדי כלפי תומכי המנהג 'הלועזי': הנוסח 'אתה קדשת' הוא המובא בדבריהם של גדולי הפוסקים, והוא מכיל משמעות עמוקה. שימוש בו מעמיד את תפילות השבת בהקבלה לתהליך הקידושין והנישואין המסמל את הברית בין ה' לעמו, והפתיחה 'אתה קדשת' רומזת למעשה הקידושין.²⁶ רבי יוחנן טריוויש מודה במשקלן של טענות אלה, אף על פי כן הוא מגן על המנהג הלועזי²⁷ וסבור כי יש לשמור עליו.²⁸

בקהילות מסוימות אכן הוחלף הנוסח בתוך העמידה, אולם הוסיפו

25. רבי יוחנן טריוויש, קמחא דאבישונא, ד"צ ברוקלין תשנ"ג, ח"א עמ' 50.

26. הכוונה, כנראה, להסבר שמביא רבי דוד אבודרהם: "מפני ששבת נקראת כלה והקדוש ברוך הוא חתן תקנו 'אתה קדשת' על שם הקידושין שנותן החתן לכלה, ואחר כך יישמח משהי על שם שמחת החתן בכלה, ואחר כך מוסף - על שם התוספת שמוסיף החתן על כתובת הכלה, או אי נמי - על שם שמקריבין קרבנות מעין סעודת מצווה. ואחר כך 'אתה אחד', על שם שמתיחד החתן עם הכלה" [אבדרהם השלם, שם].

27. אפשר שהדברים קשורים לפולמוס בין רבי יוחנן טריוויש לבין רבי יעקב ישראל ב"ר רפאל פינצי מריקאנאטי. זה האחרון, אף שהיה מן הלועזים, הושפע מן הקבלה ונטה למנהגי האשכנזים והספרדים. לעומתו הגן בעל 'קמחא דאבישונא' על המנהגים הישנים [ראה מאיר בניחו, דעות מהפכניות בכללי ההלכה בהגהותיו של רבי שמואל משער אריה על בית יוסף, אסופות, ספר שלישי, תשמ"ט, עמ' קסז], והדבר עודנו טעון בדיקה.

28. הדבר מזכיר פולמוס שהתנהל בין חכמי תימן אודות שאלה דומה. בקהילה זו הנוסח המקובל הוא 'אתה קדשת'. הוויכוח נסב על השאלה, האם יש לומר בתפילת הלחש את פרשת 'ויכולו' כולה או להסתפק בפסוק האחרון שלה. ראה הרב יוסף צובירי, כנסת הגדולה, תל אביב תשל"ו, כרך א עמ' שסח-שע; אברהם בן משה, זית רענן, פתח תקווה תשנ"ח, או"ח רס"ח ס"ק א [הלכות שבת, כרך א עמ' קנד].

לומר 'ומאהבתך' כאמירה העומדת בפני עצמה לאחר סיום העמידה.²⁹ הרמ"ע מפאנו התנגד למנהג זה, ולדעתו, הנוסח 'ומאהבתך' נועד לשעת הדחק, ובמצב רגיל אין לומר אלא 'אתה קדשת', ויהנוהגים לומר ומאהבתך כמנהג הלועזים, שאומרים אותו אחר התפילה, טועים, שלא נתקן אלא כשאין אומרים ג' ברכות ראשונות ואחרונות [החיד"א, ברכי יוסף, שיורי ברכה, או"ח רסח ב].³⁰ אפשר שגישה זו הושפעה מן המנהגים הספרדי והאשכנזי, שבהם כבר ניצח הנוסח 'אתה קדשת', אולם נראה, כי בייחוד פעלה כאן השפעת הקבלה.³¹

בימחזור לכל השנה כפי מנהג קהילות קדושות איטאליא יע"א, שנדפס בוונציה (ה'תק"ב), אנו כבר מוצאים לצד 'ומאהבתך' ללא 'ויכולו' את 'אתה קדשת' בתוספת 'ויכולו', ומעליהם מופיעה הכותרת: 'רבים נוהגים לומר במקום ומאהבתך אתה קדשת'. המצב דומה גם במחזור שד"ל,³² אלא שבו נדפס 'אתה קדשת' באותיות קטנות יותר. בסידורו של ר' דוד יצחק פאנצייארי מובאים שני הנוסחים, ואמירת 'ויכולו' משותפת לשניהם.³³ כיום רווח מנהג משולב, שבו אמנם אומרים 'ומאהבתך', אך מוסיפים לאחרי 'ויכולו'.³⁴ כך הוא גם בסידור דיזני-ריקטי, שבו יש 'ומאהבתך' ואחרי 'ויכולו', ואילו הנוסח 'אתה קדשת' אינו נזכר כלל.³⁵

29. לדעת ויזר, נוצר מנהג זה כתוצאה מהכנסת 'ויכולו' לתפילת הלחש גם במקומות שבהם נהג הנוסח 'ומאהבתך': "צעד פשרני זה היה בו משום פתיחת פתח יותר מחודו של מחט להכנסת הפתיחה 'אתה קדשת' גם כן, והביא בסופו של דבר לנישולה הגמור של 'ומאהבתך' או לכל הפחות לידי הרחקתה ממקומה המקורי בתוך העמידה והעברתה לאחריה" [שם, עמ' 317].

30. וילנא תר"כ, עמ' סג.

31. כבר בזוהר נאמר: 'צלותא דערבית אתה קדשת, ודא שכינתא תיתא דאיהי מסטרא דשמאלא דתמן ליואי דאתמר בהון וקדשת את הלוויים' [תקו"ז יח לד]. ראה על כך בהרחבה: שולחן ערוך הזוהר, ירושלים תשנ"ו, או"ח רס"ח א [כרך יא עמ' רלז-רלח]. הרמ"ע, כידוע, היה מגדולי המקובלים.

32. מחזור לכל השנה, ליורנו תרכ"א, חלק א, לב ע"ב.

33. סידור כמנהג קהילות קדושות איטאליאני, הוצאת גולדשמידט, וינה-בודפשט תשי"ח, עמ' 122-123.

34. מנחם הרטום, המנהג האיטלקי בירושלים עיה"ק, ירושלים תשנ"א, עמ' 14.

35. סידור בני רומי, הוצאת 'מורשה', מילנו ה'תשס"ב, עמ' 129.

התהליך התרחש, ככל הנראה, כך: בתחילה נאמר 'ומאהבתך' ללא 'ויכולו', מאוחר יותר, היו כאלה שרצו להוסיף את 'ויכולו'; אמנם הם סברו, כי אין מקום לומר אותו אחרי הקטע 'ומאהבתך', שבו [בניגוד ליאתה קדשת] אין כל רמז לפרשה זו, ואמרו אותה לפניו. מאוחר יותר נכרכה שאלת אמירת 'ויכולו' בשאלת נוסח הברכה, והללו שחפצו בכל זאת לומר 'ויכולו', אימצו את 'אתה קדשת'. ככל הנראה, פעלה כאן השפעת המנהגים הספרדי והאשכנזי, ולא פחות מכך השפעת הזוהר שבו נזכר במפורש 'אתה קדשת'. כך התקיימו שני הנוסחים זה לצד זה כש'ומאהבתך' נאמר ללא 'ויכולו'. במרוצת הזמן החלו גם אומרי 'ומאהבתך' להוסיף אחריו 'ויכולו', ושלב זה הוא שבא לידי ביטוי בסידור פאנצייארי. בסופו של דבר הפך נוסח זה, המשלב את החידוש של אמירת 'ויכולו' בנוסח הקדום 'ומאהבתך' - לנוסח השליט, וכיום נהוג לומר 'ומאהבתך' ואחריו 'ויכולו'.

התמורות שחלו בנוסח התפילה של ליל שבת משקפות אפוא השפעות ותהליכים שחלו במנהג האיטלקי בכלל, ויש בהן כדי ללמד על הדינמיקה של נוסח זה.